

«talle) մը մէջ, գլուխն ալ առջեւը աւազակներով տուփի մը մէջ՝: Վերջնայ մասին կարծեմ Հ. Մատթէոսն է միայն որ կը տեղեկագրէ իր պատմածին մէջ՝ թէ գլուխն ալ մարմնոյն հետ ֆրանսա կը դրուի: Եւ ահայն այս մասին շատ աւելի արժէք ունի անշուշտ Վկային թոռան պատմութիւնը, որ մինչեւ իսկ հանգամանքները կը յիշատակէ:

Ուստի կը հետեւցնեմ բոլոր այս վկայութիւններէն, թէ ըստ իս լաւագոյն պիտի ըլլայ պաշտօնական միջոցներով խուզարկել Հոովմայ անթիւ մարտիրոսաց մա-

սունքներուն մէջ աւելի երբ վկային սրբազան գանկն ու ակոսան՝ քան ի Պոլիս անոր մարմինը՝:

Հ. Ղ. ՏՅԱՅԱՆ

1. Giovanni figlio di Der Comidas, essendosi poi fuggito in Roma per mettersi in sicuro delle mani degli Eretici, ivi vidde il dente, e la testa di Der Comidas; il dente chiuso in un cristallo e la testa in una cassa con vetro avanti» (Numm, Super Causee էջ 97).

2. Ըստ վերոյիշեալ երանացուցման Գործոց մատենին՝ Կղմէս ԺԱԻ ընծայուած է նաեւ Վկային ընտանիքին կողմանէ Տէր Կոմիտասայ արինսթթիան մէջ սաւանը, ինչպէս եր թոռունը կը վկային:

ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՍ ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՆ՝ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ

Կերեւի թէ «Ազգարար» եւ Պ. Եր. Տէր Անդրէասեան ուխտած են զիս հանգիստ չձգել, տարապարհակ վարել զիս, բարձր լեզուով առարա ընել անկարիաներով: Լաւ պատենչին վրայ եմ՝ կազմ եւ պատրաստ:

«Ազգարար» է լեզուն՝ ժողովուրդն է՝ վերնագրով յօդուած մըն էր գրած (13 Ապրիլ), որուն պատասխանած էի, «Լեզուն՝ ժողովուրդն է, բայց ուղղագրութիւնը՝ ժողովուրդը չէ» (Բազմակից Ապրիլ):

Ասոր ի պատասխանի «Ազգարար» երկու յօդուած եւս գրեց՝ սա վերնագիրնեւրով. «Շփոթութիւն չկայ» (25 Մայիս), եւ «Եթէ չըլլար «Յետագան» (29 Մայիս): Առաջինը՝ անուշ, երկրորդը՝ կծուանուշ:

Պիտի պատասխանեմ շատ համոռոտ: Մենք ըսած էինք թէ «Ազգարար» կը շփոթէ իրարու հետ «Լեզու եւ ուղղագրութիւն»:

Ինք սակայն կ'ըսէ. «Շփոթութիւն չկայ... մենք պարզապէս ողջակէզ ենք, թիւրիմացութեան զոհ ենք»:

Հետեւանք այն կ'իլլէ ուրեմն որ շփոթութիւնը մեր մօտն է, եւ ինք «ողջա-

կէզ» մը, «զոհ» մը՝ մեր թիրիմացութեան:

Յաւալի՛ բան. բայց իրօք այդպէս է:

Մեր ըսածը անա. «Լեզուն, այո՛, ժողովուրդն է. ժողովուրդը նախ խօսեր է լեզուն, եւ շատ ժամանակ վերջ կազմուեր է քնրակոնութիւնը, որուն մաս կը կազմէ նաեւ ուղղագրութիւնը: Բայց քերականութեան եւ ուղղագրութեան մէջ ո եւ է գործ չունի ժողովուրդը. գործը հոն քերականին՝ գրագէտին է»...:

«Ձեզի հետ եմ, այո՛, ժողովուրդը նոր բառ կը ստեղծէ, բառի մը ձեւը կը փոխէ, լինելը՝ ըլլալ կ'ընէ, առեկը՝ բնել, արտաւորը՝ արցունք, ձանկալը՝ ձանկալ, բայց չի կրնար արցունքը՝ արձունք գրել, ձանկալը՝ ձանկալ, եւն: (Բզմ. էջ 178):

«Ազգարար» այս սողերը մէջ բերելէ վերջ՝ կ'աւելցնէ.

«Թող ներէ պատուական Հայրը, որ դիտել տանք թէ մեր մօտը չէ շփոթութիւնը:

«Նախ, հիշդ չէ ըսել թէ «ուղղագրութիւն»ը բոլորովին անկախ է լեզուէն, եւ թէ ժողովուրդը բնաւ գործ չունի հոն»:

(Մենք առանկ բան չըսինք. չըսինք թէ «բոլորովին անկախ է լեզուէն», այլ ըսինք թէ ուղղագրութիւնը մաս կը կազմէ քերականութեան, բայց ժողովուրդը անոր մէջ գործ չունի)։

«Զէ՛ որ քերականութեան դերն է ականջ տալ անոր (բառին) հնչիւնին, եւ համապատասխան գիրերով արտայայտել զայն, հարազատորէն արձանագրել»։

(Մեր ըսածն ալ նոյնն է, տես վերեւ)։ «Փոխառեցան հնչիւնը, ուզէ չուզէ պիտի փոխուի արտայայտութեան ձևը»։ «Եկեղեցւոյ» եղած է եկեղեցիի, որքան ալ նախորդը ըլլայ կանոնական ուղղագրութիւնը։ Ո՞րք դարձած է ուժ. վարդանայր՝ վարդանուշ, յոյսը՝ յոյս, հեն. հեն։

«Ազգաբար» միեւնոյն շփոթութեան մէջ է։ Լեզուն շինած է ինքը ժողովուրդը. տաւրիներ, դարեր զայն խօսած է, եւ երբ գիր է գտնուել՝ ուսեալ մարդիկ, զրագէտներ՝ այդ լեզուն գրի են առել ժողովուրդին հնչման համեմատ։ Այդ ժողովուրդը ըսուածը, զանգուածը՝ ինչպէս հիմա, հին ատենն ալ խօսել է լեզուն, բայց երբ ուզէ գրել՝ սխալ կը գրէ. վասն զի ամէն լեզուի ուղղագրութիւն մասնաւոր ուսում կը պահանջէ։ Խառնելէն լեզուի ուղղագրութիւնը աշխարհի լեզուներուն ամենէն դիւրինն է. եւ սակայն ես ատիժ ունեցած եմ կարգալու ուսում՝ զարգացում չունեցող իտալացիներու նմանկներ՝ լի ահռելի սխալներով, եւ ապշած մնացած եմ։

Արդ, «Ազգաբար» ինչպէս կ'ուզէ որ «իր իսկ շինածին ուղիղ արտայայտութեան, ուղղագրութեան մէջ ձայն ունենայ ժողովուրդը» որ ուսում չունի, եւ մենք միամաձայն գրեթե բոլոր մեր ունինք։

«Եկեղեցւոյ եղած է եկեղեցիի» կ'ըսէ. հոս, սակայն, ուղղագրութեան խնդիր չըկայ. հոս ձեռի խնդիր է. առաջինը՝ գրաբար, երկրորդը՝ աշխարհաբար. կրնար «Ազգաբար» շարել բոլոր հայերէն բառերը որոնք աշխարհաբարի մէջ փոխած են իրենց հոլովումը։ Փետ՝ զրաբարի մէջ սեռական ունի գետնը. աշխարհաբարի մէջ

գետի. չունինք զրաբարի մէջ ալ բառեր որոնք այլ եւ այլ հոլովումներ ունենան. ժողովուրդը կ'ըլլայ ժողովրդեան, ժողովրդի, ժողովրդոյ. ինչ կ'ըլլայ ասով. ուղղագրութիւնը ինչ գործ ունի հոս։

«Եկեղեցւոյ եղած է եկեղեցիի, որքան ալ նախորդը ըլլայ կանոնական ուղղագրութիւնը»։ Սխալ դիտողութիւն. մին՝ զրաբարի կանոնական հոլովումն է, միւսն ալ՝ աշխարհաբարի նոյնքան կանոնական հոլովումը, ոչ ուղղագրութիւնը, հոս ուղղագրութիւն չի մտնել. կը մտնէր այն ատեն՝ եթէ եկեղեցիի ուղիղ ձեւը զրուէր եկեղեցիի։ Փարաբար եւ աշխարհաբար իրարմէն այնքան տարբեր են, որքան Մար. կոստն ու Լիբերուսը։

«Ո՞րք» զարմեր է ուժ»։ Թող դատնայ, ինչ եղաւ ասով. բառին ձեւը պարզ գուեցաւ. արդէն ոյսս. ինչ որ պիտի ըլլար սեռականին մէջ նոյնը կատարուած է ուղղականին մէջ. ոյժ՝ սեռական ուժոյ, անոյ՝ սեռ. անոյի, յոյս՝ յոսոյ։

Բայց ո՞վ ըսաւ թէ ժողովուրդին ամէն խօսածը լաւ է. կ'ըսէ յիտաւակ, փետաւակ, տմեկե, հեն. հեն. այսպէս պիտի գրէր զրագէտը, թէ ոչ՝ ինչ որ կոշկոռոտուն կայ անոր արտայայտութեան մէջ՝ պիտի ուղղէր, համաձայնեցնէր քերականութեան, ըստ լեզուին ոգւոյն։ Հայ լեզուն նոյն բաղաձայնը չի կրկնել, որով պիտի գրէր յիտակ, փետակ, տմեկ. ուղղագրութիւնը հոս է որ կը մտնէ։

Հելուսի խօսքը կ'ընէ «Ազգաբար». ունինք մենք այսօր ուղիղ հնչիւն. մեր բ եւ փ, գ եւ ք, դ եւ բ, ձ եւ ց, չ եւ չ, բ եւ ս, ե եւ է գրելը քանի հոգի կան որ ուղիղ արտասանեն. եւ ժողովուրդը՝ զանգուածը՝ ինչպէս կ'ուզէր որ մաս ու նենայ ուղղագրութեան մէջ, գիտնայ զանազանեւ այդ գրերուն իրարմէն ունեցած հնչման տարբերութիւնները, երբ ուսումի երես տեսածներն իսկ կը սալթաբին, կը գթեն...

«Կ'ուզենք յայտնել, կ'ըսէ, որ դարեւրու փոշիին տակ մնացած ձեւերը չեն կրնար իբր անյղիկ կաղապար ծառայել

լեզուին համար, որ անդադար կը փոխուի ու կը կոկուխս։

Միշտ միեւնոյն յանկերզը... տարօրինակ բան, կրնան լեզուի մը բառերը փոխուիլ, ինչպէս ըսաւ Որատիոս, հինը կ'իյնայ, նորը կու գայ, բայց չըսաւ թէ բառի մը ուղղագրութիւնը կը փոխուի. հասց բառը Ուղամէն ի վեր այսպէս գրուած է, եւ այսպէս պիտի գրուի մինչեւ վերջին դատաստանին օրը. եթէ անդին գրել՝ կարդալ կայ, հոն ալ այդպէս պիտի գրուի, եւ ոչ երբեք յաց։

Յայտնել բառը դարերու փոշիին տակ փնտրած ձեւ է, ինչո՞ւ հայտնել չէք գրեթէ. ինչո՞ւ փոշի կը գրէք եւ ոչ բոշի. ինչո՞ւ ձեւ եւ ոչ ցկի, իսկ սա անկղիկն՝ դարեւրու փոշիին տակ բորբոսած՝ ինչո՞ւ անհեղի չէք գրեթէ. սա եկեղեցի բառը՝ ամենահին եւ անհատեւում դարերու փոշինեւներուն տակ ճորթկուած՝ ինչո՞ւ չէք փոխել, չէք կոկուխ ու չէք գրեթէ՝ նեկեղեկի. շարունակե՞մ դեռ։

Դուք թառ, ձեւ եւ ուղղագրութիւն կը շփոթէք իրարու հետ. ժողովուրդը նոր բառ կը ստեղծէ, (նոյն իսկ նոր լեզու ելլող մանուկը իրեն լեզու կը ստեղծէ) արտասուքը արցունք կ'ընէ, բայց մաս չունի գրչութեան մէջ. քերականն է որ այդ հնչուածին այդ գրերը սեփականներ է. գրեր է արցունք եւ ոչ արձունք, վասն զի գիտէ որ ըստ լեզուական օրէնքի՝ տուհաւասար է ցոյի. Ասի չի գիտեր՝ չի կրնար գիտնալ ժողովուրդը. Որով ըսել է թէ բարձր կազմութեան՝ շխուժեան մէջ մասունի, բայց ուղղագրութեան մէջ՝ ոչ։

*
**

«Ազգարար» իր երկրորդ յօդուածին վերնագիրը դրած է «Եթէ չըլլար «Յետազան»...»

«Քաջատրեցիներ, կ'ըսէ, թէ շփոթութիւնը մեր մօտը չէ» (ի՞նչ բացատրեցիք որ, հակառակը այսինքն), «եւ թէ Հ. Արսէն Ղազիկեանն ալ մեզի հետ կ'ընդունի որ գործածութիւնը կարեւոր դեր ունի ուղղագրութեան մէջ»։

Ձեմ՝ գիտեր թէ երբ ըսեր եմ ատանկ բան, Այն ատեն ինչո՞ւ ելլէի՝ սիրտ հատցնէի. «Մի՛ գրէք... Այլ գրեցէք» գրէի, եւ 5-600 տարիներէ ի վեր գործածուած սխալներուն դէմ ողորդեի... ինչո՞ւ նոյն ինքն «Ազգարար»-ը որ կ'երկրպագէ աւուրութեան եւ գործածութեան, դարերով գործածուած թաղի, թաղիս, ամեն, եւն. եւն. սրբագործուած սխալները փոխած՝ անոնց ուղղիչները կը գործածէ...

«Երբ ժողովուրդը «եկեղեցոյ» չըսեր (==չ'ըսեր) այլ եկեղեցի, քերականը ըստիպուած է հետեւիլ անոր, որքան ալ կանոնի հակառակ ըլլայ երկու ձայնաւոր քով քովի բերել»։

Միշտ Ստուծոյ, ինչո՞ւ կանոնի հակառակ ըլլայ երկու ձայնաւոր քով քովի բերելը։

«Ազգարար» գիտէ բան մը, բայց պակասաւոր է։ Ահա ուղիղը. Հայ լեզուն չի կրկնէր, այո՛, ոչ նոյն բաղաձայնը, եւ ոչ ալ նոյն ձայնաւորը, բայց՝ (ուշադրութիւն) արմատ բառերու մէջ. պատահաբար կը կրկնէ թէ բաղաձայնը եւ թէ ձայնաւորը։

Քննել, փրքիլ, կտակը բայերուն մէջ պատահաբար իրարու քով են եկած երկու բաղաձայններ. բայց անոնց արմատներուն մէջ այդ բաղաձայնները իրարմէ զատուած են ձայնաւորներով, քնիկ, փրթի, կտակու (Սխալներ են Ստեփաննոս, ծալիլ)։

Պատահաբար կը կրկնուին նաեւ ձայնաւորները. մարգարէ բառին կրկնականը կ'ըլլայ ի մարգարէի. (ամեն կիսակի Հայ եկեղեցին կը կարդայ ընթերցուած մը յիշայեայ մարգարէի, կամ ուրիշներէ). է կամ էն բառին բացառականը կ'ըլլայ յէկն. նոյնպէս աշտէ, թագի, սերտէ, քնրոթէ, կիտակի, թագի, ափսէ, քուռ ու նման բառերուն բացառականները կը կրկնեն իրենց ձայնաւորները. Նոյն նման ետ վերջացող բառերը, քրիստոնեայ, հրեայ, կ'ըլլան ի քրիստոնեէ, ի հրեէ, եւ այլն, եւ այլն։

Նմանապէս եկեղեցի բառն ալ սեռականին մէջ կը կրկնէ ի ձայնաւորը, եւ

կ'ըլլայ եկեղեցիի, պարզ՝ մաքուր եւ ընտիր, առանց կանոնի հակառակ ըլլալու։

«Թող լեզուագէտ Միխիթարեանները իրենց ուզածին չափ պոռան թէ chaos պէտք է գրել քառու, ինչպէս Pharaonը եղած է փարաոն։ Ժողովուրդը քառու կը հնչէ, եւ զորոյն ալ այդպէս կը գրէ ու պիտի շարունակէ գրել։ Որովհետեւ, անքանակն է սպասել որ օտար լեզուներու մէջ այդպէս կարգացող ու հնչող հայը՝ բոլորովին ձեւափոխէ զայն, երբ կարգը զայ իր տառերով արտայայտելու»։

Շատ իրաւացի դիտողութիւն։ Կը հաւատամ որ ասոնք Pharaon կարգացող ու հնչող մարդկը նոյ չեն եղած, այլ հոթենթացի։ Եւ իբր այդպիսի՝ զայն ձեւափոխել են՝ երբ կարգը եկեր է իրենց տառերով արտայայտելու, եւ ելեր փառաւ ըրեր են...

Բոլորովին ձեւափոխում չկայ, պարզ է զիրն է որ կ'աւելնայ։ Կանոնը բացատրած ենք, դրած ենք թէ այդպէս պէտք է ըլլայ։ Գիտենք որ ընող չկայ, բայց մեր պարտքն էր զնիւ ուղիղը։ Եթէ ամէն ըսածնիս ընէին...

Բայց ամենէն աւելի՝ շեշտի մասին մեր ըրած դիտողութիւնն է որ վշտացուցած է մեր սիրելի «Ազգաբարձր, Անշուշտ եթէ գիտնալի թէ այդքան պիտի վիրաւորուէր, չէի գրեր»։

«Մեր Հ. Ա. Ղազիկեանը ինչո՞ւ մատը փաթթած է շեշտի վերաբերեալ ձեւական պարագաներ, երբ ասոնք ոչ մէկ կտայ ու երես չկան հետ... Մեր խօսքին մէջ յատուցուած սկզբունքը եւ շեշտերու պարագան ի՞նչ առնչութիւն ունին իրարու հետ։ Մենք ըսած էինք թէ սովորութիւնը՝ գործածութիւնն է մեծագոյն դատաւորը, եւ թէ անբնական է դարեւու փոշին իբր փորձաբար ընդունիլ։ Եւ պատասխանը պէտք է կեղծոնանար այս կէտին շուրջ, եւ ըլլար շեշտակի, եւ ոչ թէ շեշտերու մէջ ճապաղէր։ Մենք կ'ուզենք հմուտ բանասէր տեսնել վերը՝ իրեն արժանի ծանր «Թառ»ին վրայ»։ Բառեր...

Իմ կարծիքով՝ շեշտի մասին զրաժ

լաւ առնչութիւն ունի յարուցուած վէճին՝ սկզբունքին հետ։ Եւ մատ փաթթած չեմ, այլ արդէն իսկ հրատարակուած գրքէս մէջընդմիջ մը ըրած եմ, այն ալ ի հաստատութիւն «Ազգաբարձրի դրած սկզբունքին, թէ «լեզուն՝ ժողովուրդն է»։ Իր թէզն է որ պաշտպաններ եմ, եւ եթէ յիշեր եմ «Ազգաբարձր»ի գործած շեշտի սխալը՝ պատահաբար է։ Նոյն սխալները կը տեսնուին ըսած եմ, գրեթէ ամէն թերթի ու գրքի մէջ։ Ուզողը կրնայ տեսնել Բազմավեպի 182 էջը՝ ա. սիւնին տակէն «Ձեր յօդուածին մէջ»... պարբերութենէն, մինչեւ բ. սենն ստորագրել։ Ձեմ ուզեր կրկին արտատպել հոս։ Ըսած եմ հոն. «Ժողովուրդին ողջմտութիւնը շատ բարձր է գրողներուն ողջմտութենէն»։ Ինչուն՝ դրած եմ հոն օրինակներով։ Իմ ամբողջ յօդուածիս միտքը ժողովուրդն ու զրազտն է։ Ըսած եմ հոն թէ մեր լեզուն աւերողները, աղանաղողները գրողներն են։

Ըսեր եմ թէ «ժողովուրդը, նոյն իսկ նոր լեզու ելող հայ տղիքը «սիրտդ կտոր կտոր չ'ըլլար» կ'ըսէ, իսկ մեր գրողները կը գրեն. «սիրտդ կտոր կտոր չ'ըլլար» են։ Արդ ի՞նչպէս կարելի է ըսել՝ թէ շեշտի վրայ զրաժս առնչութիւն չունի խնդրին հետ։

Բայց մեր սիրելի «Ազգաբարձր»ը՝ մեր այդ իբր թէ «հակակիթի մէջ մազ փնտռելու» փորձէն թեւադրուած՝ Բազմավեպի մէջ սխալներ կ'որոնէ։ Կ'ըսէ. «Օրինակ, հայերէն է սա նախադասութիւնը որ կը փայլի 191րդ էջին վրայ, այն ալ իբրեւ խմբագրութեան գրչէն ելած»։ «Անցնելով Լորտ Պայրենի սենեակը այնտեղ առանձին պատիւ մը չունի մեր բարձրագոյն տիւ հիւրին, խնդրուցու թագաւորներու Ոսկեգրքին մէջ իր անունը ստորագրել»։

Հայանապ գրուած նախադասութիւն մը, զոր անշուշտ կարելի էր աւելի լաւ արտայայտել, բայց քերականական անանկ ծուր սխալներ չ'ան։ Անդէմ բայերը դիմաւորի վերածելով՝ պարբերութիւնը ներկայանալի ձեւ մը կ'առնէր. «Անցնելով Լորտ Պայրենի սենեակը, հոն առանձին

«յետագայ» բառը յիշած ենք պարզապէս իբր օրինակ, Քայց չէ՞ որ «յետագայ» բառն էր որ իր միտքը ձգեց՝ թէ առանկ սկզբունք մը կայ եղեր, եւ հլաւ զայն պաշտպանեցիւ՝ մեզ ի հեճուկս։

Սկզբունք մը ծուռ՝ (ինչպէս է ներկա-րիս) կամ շխտակ՝ կրնայ պաշտպանուիլ՝ բայց պէտք էր երկու պարագային ալ գիտ-նալ խոսքն, մասնաւանդ երբ գիտէր՝ ինչ-պէս կ'ըսէ ինքնին՝ դիմացինին հոգեկան տրամադրութիւնը։ — Մէկ խօսքով, ինքն ալ նոյն խափայէն է եղեր՝ ինչպէս կ'ըսուի բարձր լեզուով, որով ամէն իրաւունք ու-նէի՝ ընկելու. այն ինչ՝ որուն դէմ կը գտն-գատի։ Մնաց որ այդպիսի նիւթերու մասին խօսելու պատրաստութիւն չունի «Ազգա-րար»։ ասոնք մասնագիտական բաներ են. մասնագէտներն իսկ կը գթեն. ահա նոյն մասնագէտը նոյն ինքն «Ազգարար»ի մէջ նորէն յօդուած մը հրատարակեր է «Փա-սայեղ թէ փառահեղ» վերնգրով։ Ամ-բողջ յօդուածը վերէն վար ծուռ ու սխալ է։ Նախադասութիւն չկայ որ սխալ չըլ-լայ։ Բազմավեկի սոյն թիւին մէջ արդէն կը կարդաց պատասխանս։

Ստիպուած եմ դնել հոս ձեր յօդուա-ծին սկիզբի տողերը։ «Պատասխանը այն-քան խցուն է յարակից ծանօթութիւննե-րով, եւ այնքան համեմուած անկեղծ ու հաճելի արտայայտութիւններով, որ ասոնք վայելելու համար, կ'արժէր զրգոնել մեր ներկուն բանասէլը իր «փեթակ»ին մէջ, եւ ականջայ խօսելու ստիպել, ինչ փոյթ թէ քանի մը թիւնեւ սլաց ալ մեզի ուղղած է։ Ամբողջ գրութիւնը ճաշակելու ստիպն, կ'արժէ յանձնառու ըլլալ այսօրոյն, մա-նաւանդ երբ նկատի առնենք որ մենք պար-զապէս ողջակէզ ենք, թիւրիմացութեան զոհ»։

Յայտնելով շնորհակալութիւնս սոյն ազնիւ տողերուն համար, կ'աւելցնեմ թէ նոյն անկեղծութեամբ է որ գոված եմ իր մէկ քանի «Խօսք»ներ, աղէկին՝ աղէկ. գէշին՝ գէշ ըսած եմ, եւ պիտի ըսեմ միշտ նոյնպէս, ինչպէս նաեւ ներկայ գրութեանս մէջ ալ ըսեր եմ. ես ոչ կեղծիք ունիմ,

եւ ոչ ոեւէ յետին միտք իմ գրութեանցս մէջ։

«Ազգարար» ամենէն վերջ կ'ըսէ. «... Եթէ չըլլար այդ «չըլլալոց բառը» (յե-տագան), վստահ ենք որ շատ բան պիտի զեղչէիք ձեր կողմնակի ակնարկութիւննե-րէն, եւ ի միջի այլոց չպիտի անիրաւէիք մեզ, ըսելով թէ ձեր գրածին վրայ էր որ շտկեցինք մեր սխալը եւ սկսանք «բախիլ» գրել։ Այո՛, շատ բան սորվելիք ունինք ձեր անսպառ հմտութենէն, բայց հաւա-տացէք որ այս խօսքին հեղինակը աւելի քան տասնիւթից տարիէ ի վեր թուիին կը գրէ եւ ոչ թէ թաղիսեց»։

Ոչ միայն կը հաւատարմ, այլ եւ կը հաս-տատեմ թէ «Ազգարար» կատարելապէս իրաւունք ունի այդ գանգատն ընելու. ա-նիրաւիլը քիչ մը ծանր է, սխալիլ կրնար զրուիլ։ Ըրած անիրաւութիւնս ահա, «մենք խօսեցանք այս սխալին վրայ, կարդացիք, համոզուեցաք, ուղղեցիք» (Բազմ. էջ 180)։ Ետ կ'առնեմ այս տողերը։ Անձամբ քննե-ցի «Ազգարար»ի անցեալ տարուան մարտ ամսէն առաջ եղած թիւերը (Ֆգմ.ի մարտի թիւին մէջ էի գրած թաղիսեց-ի մասին), յունուարի մէջ գտայ թախտի բառը՝ այս-պէս ուղիղ ձեւով։

Քայց իմ հարցումս կը մնայ նորէն իր ուժին մէջ, ի՞նչ գովեմ «Ազգարար» որ այդ սխալն ուղղեր է, բայց ինչո՞ւ ուղղեր է երբ կը գրէին եւ դեռ զրոգներ կան սխալ ձեւով։

Սովորութիւններ կան որ յոռի են, կան ալ՝ որ քարի են։ Յոռի սովորութեամբ յետագայ կը գրեն, բարի սովորութեամբ հետագայ, ինչո՞ւ քարի սովորութեան սկզ-բունքը չի պաշտպաներ, եւ յոռիներ կը ջատագովէ, երբ թաղիսեց ձեւը որ 5—600 տարիներէ ի վեր կ'ապրէր եւ կ'ապրի դեռ՝ կ'ուղղէ, եւ «յետագան» որ 100 տա-րիէ ի վեր կ'ապրի՝ կը նախընտրէ ընտիր հետագայէն՝ որ հազար հինգ հարիւր տարիէ ի վեր կանց ունեցեր է, եւ ունի հիմա ալ ընտիր գրչնեցրու մէջ։

Նորայր Ռիւզանդացին ծանօթ է ամէ-նուն. մեզի ծանօթ ժամանակներու մէջ՝

իրեն նման բառագէտ ունեցած չէ հայ ազգը. ըսի տեղ մը թէ մեծ Բագրատուն նին անգամ զանի կը յարգէ եղբի՝ նոյն իսկ իր աշակերտութեան օրերուն, եւ իր գտած բառն է եղբի Պոսուէի Դամբա. նականներուն առաջինին մէջ գործածուած «Նաւն զօրագլխական» բարբ=Amiral. «L'amiral où elle était ... fut repoussée aux ports de Hollande. Նաւն զօրագլխական յորում ինքն կայր... վարեցաւ անդրէն ի նաւահանգիստսն Հոլտնդիոյ» (Դամբանականք, էջ 26): Նոյն բառը գործածուած է Փիլիոնի մէջ էյք, բ. փոք. 500: Նորայր ինք անձամբ ըսած է ինծի, Բագրատունիին դրած է եղբի «Նաւն ծովականք», փոխել է մարդը:

Արդ, նոյն Նորայրը Մշակի մէջ 1899, թ. 16, «Հայերէն հին գրականութեան խնդիրներ» յօդուածաշարքին 10-րդ տողին մէջ կը գրէ. «Հայ Մատենագիրքը ՀԵՏԱՄԱՅ զարուց», Չըսեր յետագայ դաւոց, ինչպէս կը պահանջէ վերջին ժամանակներու ամենէն մեծ հայկաբանն ու Թարգմանիչը, Երուանդ Տէր Անդրէասեան, ինչպէս գրեւ էր Պիլսոյ Թերթերէն մէկուն մէջ մեծիմաստ ունի՝ Մայրը Արէնի ծառնոթ վիպակին Թարգմանութեան առթիւ:

«Աղբարար»ի Ռունիս 1-ի թիւը եկաւ. տեսայ որ մեր Շրջիկը Թափառում մը ունի հոն աւերտներու շուրջ, սկսայ կարգալ, եւ ահա աչքիս հանդիպեցան «խոյս կու տայ, «փոխ կու տան», ձեւերը, եւ ուրախացայ շատ, բայց խորհրդածեցի թէ ինչու «Աղբարար» սովորական կը գրէ, հեռեւեւով վատթար սովորութեան, եւ իր իսկ աշխատակցին ուղիղ ձեւին չի հետեւիր. եթէ կան կուտայ գրողներ, կան անգին կու տայ գրողներ ալ՝ սկսեալ Շրջիկէն. երկու սովորութեանց մին՝ յոռի, միւսը՝ բարի. ինչու յոռիին հետեւիլ, եւ լարիին չհետեւիլ. . . ինչ որ ըրած էր քաղիկին՝ չէ՛ր կրնար ընել ասոր ալ. այսինքն ուղիղին հետեւելով՝ ուղիղը գրելու Բայց աս ինչ է. «Ձկայ աւերտը մը որ յոսանած չըլլայ իր պորտը». վա՛յ Թըշուառական Շրջիկա. եղաւ ասրկա. դուն

որ այնքան աղուոր դաս մըն էիր տուեր օր մը գրաշարներուն, եւ մեծ խնամք ունիս ուղղագրութեան, եւ ահա իբր լաւ գրողի օրինակ ալ կը բերուիս, աս ինչ խաղցութիւն:

Ռոմանիկ բայն է, կը տեսնէք «Աղբարար», ըսի թէ գրողներն են որ մեր լեզուն կ'աւրեն՝, ահա օրինակ մը ամենէն լաւ գրողներէն մէկէն. յոսանած. «առասնած», «սեկանած»-ի ցեղէն. առաջին ան-

1. «Աղբարար»ի եւ Պիլսոյ ուրիշ Թերթերու մէջ նոր սխալ մըն ալ բուսեր է. չէ՛ որ ըսինք տեղ մը՝ Թէ սխալները իննիս ունին պէս կը բուսնին: Հայ լեզուին մէջ նորեւուկ սովորոյթ մը բուսած է բառական անոնէն ի վեր. այսինքն՝ բարդ բառի մը միավանկին վրայ երգիւ փոխանակ ների, Շոգեմուտ, արեւորդք, լոգեմուտ, արեւորդքեր, եւն:

Եւր երկրորդ միավանկ բառը զոյական մըն է՝ եր կը գրուի, իսկ եթէ այդ միավանկը բայարմատ է՝ կողիտ սխալ է դնել եր. — Անդրեյոր՝ չի կրնար անցողորմ. մեր դրուիլ. դարձ դասում բային արմատն է, ինքեւս չարձ՝ չի կրնար գրուիլ ինքեւսլորմքեր, այլ ինքեւսլորմքեր: Երկրորդ՝ երկրաշափեր, երկրագործ՝ երկրագործներ, ինչու, որովհետեւ բայարմատ է Զեռագործ՝ ձեռագործներ, եւ ոչ թէ ձեռագործ. այդ գիրք՝ գրեւ բային արմատն է:

Ատուտոր՝ առուտուրներ, երբեքի՝ երբեքեկներ եւ ոչ թէ առուտուրներ, երբեքներ, որովհետեւ բայարմատ են, Գնո ուրիշ շատ պարզանիկ կան. օրնանի համար երբ բառը ուսանց յօդակապի բարդուած է՝ բացարձակ եր չի գրուիր, այլ պէտք է ներ դնել. Ոնն «Թափառուիլ» Հայաստան Թերթին մէջ կը հարցնէ Թէ բառգիրքներ պէտք է գրել, Թէ բառգիրքներ. Փանի որ, կ'ըսէ, գիրք բառը բայարմատ չէ. Գիրք բառը բայարմատ չէ, բայց, որովհետեւ բառը բարդուած է ուսանց յօդակապի՝ պէտք է ներ դնել: Բառգիրքներ, եւ ոչ թէ բառգիրքներ, Բայց երբ ըսնք բառագիրք, ասոր յօդանակին պէտք է ըլլայ՝ բառագիրքներ, ունիլ լաւ բառագիրքներ: Այսպէս ծովալոյք պէտք է ըլլայ ծովալոյքներ, ծովի՝ ծովիքներ եւն. եւն: Նշանակէս ան անանցով կ'սոք բառերը անգիրտ, անմիտ, անխիղ, անգուր ու նմաները. — Փանի մը անգամ հանդիպեցայ գերեմամառուներ գրութեան. չ'ըլլար. այսպէս՝ գերեմամառու՝ զերեմամառու տուող. կը հասկցուի ինչպէս պատասխանատու. —ներ. այլ պէտք է դնել Գերեմամառուներ:

Խնդիրը շատ բարդ է, եւ ես մտադիր չի գրել մասնաւոր, բայց խղճեցի լննուցիլ. Եւ կը կարծեմ թէ Պարոյրին ըսածին պէս՝ որ պիտի գայ որ այս օրերը փառանք: Առաջները այնքան պիտի ողորմէ մեր գրականութիւնը, որ օր մը պիտի չ'ըսնինքն տուող. կը հասկցուի. Գրականութեան ալ՝ զրոյներուն ալ զուլիները դէպ ուղիղ Պիլսկանց բարբ կը վազեն: Երթան բարով:

գամ է որ կը հանդիպիմ այս սխալին. մտածանքը՝ մտածած, ներմտածած կ'ըսենք արդէն, ինչու թուած չըսէր, ինչպէս օտանենէն՝ օծած, թուանենէն՝ թուած, տեսանենէն՝ տեսած, մտանենէն՝ մտած, պագանենէն՝ պագած ըստած է...

Բայց Շրջիկս զիս նորէն ուրախացուց. «Շնորհքով մարդու մը մաքէն ալ երբեք չ'անցնիր տէրտէր ըլլալ»։ Հիմա պիտի հարցնեմ «Ազգաբարձին» թէ ինչո՞ւ ինքը չի՛ հետեւիր Շրջիկին եւ չի՛ գրեթէ չ'ըսեր, այլ կը գրէ յստի (վերը ուղիղը դրի փակագծի մէջ). այսպէս ուղիղ ձեւով գործածողներու բանակ մը կայ։ Օր մը մեր թանապտեղծ թէքէնեան բարեկամին հետ զգուշութեամբ մը ունեցայ այս ձեւին առթիւ, եւ հոն ուղիղ գրող անուններու տիգի մը շարքեր, ինչո՞ւ կ'ըսեմ «Ազգաբարձ» այս բարի սովորութեան չի՛ հետեւիր, ինչո՞ւ՝ ինք որ գովելի կերպով սրբագրեր է թաղիւրը եւ 15 տարիներէ ի վեր ուղիղ կը գրէ, ինչո՞ւ կ'ըսեմ հոս ալ չի՛ հետեւիր ուղիղին...

Բայց հիմա պիտի ըսէ թէ նորէն գծէն դուրս ելար, եւ հակիրթի մէջ մագ կը փնտռես... ասի ինչ կաս ունի վէճին հետ։ Ունի, ունի, սիրելիս. այն ամէն ինչ՝ որ ուղղագրութեան կը վերաբերի՝ կայ ունի մեր վէճին հետ։

Դնենք «Ազգաբարձ» վերջին տողերը եւ փակենք։

«Բայց նորէն գոհ ենք ընդհանուր հաշուեկշռէն։ Առանց ողջակէզ դառնալու, դժուար էր «սանկա փախցունք» մը ընել տալ ձեզի եւ կարողով ձեր համով հոտով տողերը...»։ Քանի որ ատանկ է, փախցունք մըն ալ ասի։

Բայց միտքս բան մ'ինկաւ։ «Ազգաբարձ» անուշ մը կը գանգատի, զինքը անուշ մը կ'ըսէ ըլլալու համար. բայց պէտք է գիտնայ, որ շատ մեծ յանցանք ունի, եւ ես իրաւունք ունի՛մ զինքը աւելի ուժով կենել, բայց նորէն չ'ընդհանր, այսինքն գիմեղեցի, որ թարգմանի մեղքըցայ։

«Ազգաբարձ» յիշելու է որ իր էջերուն մէջ օր մը խնդր մը եղաւ «Շրջիկ» ի

«կերած մէկ ապուրին», «աստղաշնուրեան» փորձանածին բառին շուրջ։ Ըսի այդ առթիւ թէ ձեռքիս գործը լմնալէն վերջ՝ միտք ունիմ «Մի՛ գրէք, այլ գրեցէք» անունով գիրք մը գրելու, եւ հոն է որ պիտի բացատրեմ այդ սխալը, եւն։

Ուրեմն ես հիմա միտք չունէի այդ գիրքը գրելու, բայց «Ազգաբարձ» այնքան գրեց մեք, մշտեց հրեց զիս, որ պարզապէս զինքը գոհացնելու համար ցանի մը բան գրեցի նախ «Ազգաբարձ» ի մէջ՝ տարբեր դիմակներու տակ, եւ յետոյ շարունակեցի «Բազմավէպ» ի մէջ ուրկէ առանձին ալ քաշուելով՝ ելաւ դուրս այդ գիրքը, որ զեռ շատ պիտի երկարէր, աւելի քան կրկինը, բայց սիրտս նեղուեցաւ, կտրեցի լմնուցի, նոյն իսկ «աստղաշնուրեան» ին վրայ զեռ չգրած։

Ե՛ս ալ յանցաւոր եմ, պէտք չէի այդ գիրքը գրել. չ'արժեք մեր ազգին համար աշխատիլ. չ'արժեք որ օրն ի բուն տառապիս, այն՝ սիրտ՝ միտք յոգնեցնես փճացնես այս ազգին համար...

«Ազգաբարձ» յանցաւոր, մենք յանցաւոր. երկուքնիս ալ գտանք պատիժնիս. «Ազգաբարձ» իմ կողմէս, շատ անուշ. մենք՝ ուրիշէն, հեթանոսաբար եւ անխղճօրէն, եւ անիրաւ։

Բայց իրացնէ յանցաւոր էինք մենք եւ «Ազգաբարձ», ոչ։

Այդ գրելին մէջ՝ որ նախ յօդուած յօդուած երեւցաւ «Բազմավէպ» ին մէջ՝ գրած եմ այլ եւ այլ սխալներու մասին։ Բայց հրացանը աչքիս դրած՝ ըսած չունիմ, թէ՛ «է՛յ, ժողովուրդ, ինչ որ գրած եմ այս գրքիս մէջ՝ բոլոր պիտի ընդունիք, թէ ոչ՝ հիմա կը փաթէ»։ Ասանկ բան ըսած չեմ. ո՞վ կ'ուզէ՛ կ'ընդունի, ո՞վ չ'ուզեմ, չ'ընդունիր։ Բայց նոյն նման ոչ ոք իրաւունք ունի չուանը պուկիս դրած՝ քաշելու ինդդելու զիս՝ որ իր վարկածը, իր թուիքը ընդունիմ։

Այնպէս այդ ոք կամ այն համամիտ չըլլալ ինծի. կը գրէ, կը պատասխանուի, այսչափ, ան իր կարծիքը կը յայտնէ, ես ալ իմինս, եւ կը լմնայ։

Ազնուական գրիչ մը Le Foyer-ի մէջ ընդունելով մեր ինչ ինչ ուղղութիւնները՝ քանի մը հատին ալ դէմ խօսեցաւ, պարզեց մարդը իր տեսութիւնը. ես ալ պատասխանեցի, պարզեցի իմ տեսութիւնս։ Լինցաւ։ Մարդը չհլաւ թագաւորին ձիուն երեսս նայիլ չտուաւ, ձրի տեղ չնախատեց։

Բայց նորէն զոհ ըլլալու ենք ընդհանուր հաշուեկշռէն «Ազդարար»-ի բառերով։ Le Foyer թերթը գրեց այդ գրքի մասին, եւ ի միջի այլոց բաւ. «... իր լեզուն սիրող Հայու մը համար վէպի մը պէս դիւրութեամբ կը կարդացուի, այնքան տաք, կենդանի, պատկերալից ու աշխոյժ ոճով մը գրուած է», են. են. (1 Մայիս 1930)։

Իսկ բարձրաստիճան եկեղեցական մը՝ տաղանդաշատ եւ պատուական՝ իր մէկ զմայելի նամակին մէջ կը գրէ. «... կ'երթամ Երուսաղէմ, ուր վիշտն է որ այս անգամ կը քաշէ կը տանի զիս, ինչպէս, եւ հաւատամ, սիրտսըր ամէն անոնց՝ որոնք կը ճանչնային ու կը սորէին զինքը (Ողբացեալ Դուրեան Սրբազանին կ'ակնարկէ)»... (ու հոս զմայելի էջ մը Հանգուցելոյն մասին), եւ ապա կը գրէ. «Իր կսկիծը կարծես թէ ամոքել ջանացի այսօր ընթերցումովը «Մի՛ գրէք... այլ գրեցէք...»-իդ...»

«Չէի կարդացած անոր յօդուածածեւ հրատարակութիւնը «Բազմավէպ»-ի մէջ... Այս պատճառաւ շատ աւելի հաճոյքով, քան ինչ որ պիտի կարենայի ունենալ եթէ հատուկտոր կարդացած ըլլայի, ու գրեթէ մէկ շունչով կարդացի օրն ի բուն։

«Կ'շնորհաւորեմ պայծառ, ուժեղ եւ ճշդադատ պատճառաբանութիւններդ, որոնց մէջ երեւան կու գայ բուն «հայկաբան» Հ. Արսէնը, այնպէս՝ ինչպէս Մխիթարեան երկու կէսերուն երկու մեծ համանունները վարժեցուցած էին զմեզ խորհիլ թէ ինչպիսի պէտք է լինել Մխիթարեան Հ. Արսէն մը, հայ լեզուի գիտութեան՝ ցերականութեան եւ հրահանգութեան եռակի դաշտին մէջ, ուր հիմակ Գուրեանկոյցած պտղիկը կամ անոր (Դուրեան Սրբազանին) սիրակոյցած «պզտիկ»ը

անոնց հետ հաւասար մեծութեան գիծի մը վրայ կ'կանգնի արդէն, Հայ լեզուի եւ Հայ դպրութեան փառքին եւ իր հայրենակիցներուն ալ պատուոյն համար։

«Այլիք, Աստուած պահպանէ արեւդ, եւ ընդ միշտ դալար պահէ գրիչը արդիւնալից։ Հմտութիւն, ուսուցումի աւելն, հրապարակագրական խանդ եւ զուարթախոհանք, որուն մէջ պարտիզական պրսպղիւններ կը շողան տեղ տեղ, կը խոսնէք կամ կը հիւսէք այնքան ճարտարտօրէն, որ անկարելի է կարդալ այս գիրքը եւ անոր մէջ չսիրել ճշմարիտ հայկաբան վարժապետը»։

Մենք արդէն ըսինք բարձրաստիճան, մեծատաղանդ եւ ազնիւ հոգեւորականին պէտք եղածը, եւ հիմա ընթերցողներէս պէտք է ներողութիւն խնդրեմ այդ տողերն հրատարակելու համար, բան մը՝ զոր ուրիշ ոչ մէկ պարագայի պիտի ընէի, — թէ եւ մենք գիտենք թէ ո՞րքան ազնուութենէ ստիճած իմաստներ կան հոն, եւ թէ ինչ է մեր բուն արժանիքը, այսինքն շատ հեռու յայտնուածէն. անոնք աւելի քաջալեր մը կ'ըլլան ջանալու արժանաւարտ անոնց...

Այդ գովեստներուն մեծ մասը պէտք է տալ այն գրքին պատճառ եղողին. «Ազդարար»-ին. եւ այսպէս կը յուսամ որ թէ՛ իր եւ թէ՛ մեր այն գրքին մէկ յօդուածին պատճառած սրտցաւութիւնները կը փառատին, եւ «գոհ կ'ըլլանք ընդհանուր հաշուեկշռէն»։

Բայց վերջակէտը դնելէ առաջ՝ երկու խօսք ունիւ «Շարժում»-ին։ Անշուշտ մեր գիտնալիք բանը չէ թէ «Շարժում» եւ «Ազդարար» ինչ հաշիւ ունին իրարու հետ։ Բայց թէ «Շարժում» իշխանութիւն ունի մեր զէնքերով ուրիշը վերաւորելու, ո՛չ, Կըրսի «Շարժում» քար ձգել «Ազդարար»-ի վրայ լեզուական տեսակէտով. ո՛չ, եթէ կ'ուզէ՝ պատրաստ եմ փաստով ցուցնել։ Եթէ չ'ուզեր, թող մեր գրութիւնն արտատպելով չվերաւորէ ուրիշը։ Չեմ թղլատեր։

Հ. Ա. ՂԱՅԻՅԱՆ